

VII. Фольклористика

Наталія ЯРМОЛЕНКО

ГЕРОЇЧНИЙ ЕПОС У РІЧИЩІ РАДЯНСЬКОЇ ПРОГРЕСИВНОЇ КОНЦЕПЦІЇ

У розвідці досліджується концепція еволюційної моделі розвитку героїчного епосу як продуктивної системи, що постійно вдосконалюється. З'ясовуються політичні акценти інтерпретації розвитку героїчного епосу, заперечення професійного походження билин, дум та козацьких пісень. Аналізуються вказівки фольклористів на тенденцію згасання героїчного епосу, що закладали основи нової нелінійної концепції його розвитку.

Ключові слова: історія героїчного епосу, ліберально-дворянський підхід, прогресивна концепція розвитку, билина, дума, історична пісня, теорія *аристократичного походження билин*.

На противагу підміченій у XIX ст. перспективі затухання епічної традиції, в радянські часи була створена «оптимістична» концепція «шліфування», тобто вдосконалення героїчного епосу як продуктивної і прогресивної системи – псевдопрогресивна за своєю суттю. В її основі лежав принцип еволюціонізму як догма та політична теза, що єдиним творцем матеріальних і духовних цінностей є трудовий народ. Класовий підхід до оцінки героїчного епосу вимагав втиснення величезного фонду епічних творів у прокрустове ложе ідеї про провідну роль народних мас у творенні історії. **Метою** даної розвідки є з'ясування особливостей героїчного епосу у радянській прогресивній концепції.

У 1936 р. газета «Правда» засудила теорію аристократичного походження билин і вказала, що ці древньоруські тексти *«проніс через віки, поповнив і збагатив великий російський народ»*[7, VII]. Це дало офіційне право стверджувати, що героїчний епос виражає інтереси не військової (дружинної або козацької) еліти, а народу, і є творчістю не професіоналів, а народних мас. Тому він не повинен «помирати», а має еволюціонувати, і, як творчість народу,

активно удосконалюватися та розвиватися. В руслі цієї концепції билина стала трактуватися як творчість російських селян, а дума – як творчість українського народу, а не окремих його представників – кобзарів та бандуристів. Зразу ж зауважимо, що ця концепція не витримала перевірки часом і зникла разом із епохою, що її породила. Але вона розставила нові акценти на дослідженні проблем героїчного епосу, в тому числі й питанні його походження зі спільного джерела, яке вже тлумачилося не як «прототипи», «моделі» чи «дух народу», а набуло спотворено-реальних характеристик і трактувало билини як «російські прототексти» епічної творчості.

Вірні кодексу дослідницької честі, фольклористи змушені були подавати наукові істини у формі метаморфоз. Так, В. Пропп писав: *«Якщо під циклом розуміти не обласні епоси, а розташування сюжетів навкруг одного центру і одного центрального героя, що представляє у своїй особі державу, то російський епос знає лише один цикл, а саме цикл володимирський, або київський (підкреслено нами – Н. Я.)»*. А далі: *«Створення київського циклу є створенням не Київської області, а Київської Русі»* [10, 69]. При цьому визначення новгородського циклу билин в розвідці базувалося на регіональному підході – вказувалося, що вони належать Новгороду і його околицям.

Шкідливість підміни первісної ідеї єдинопочатку епосу ідеєю билин як його історичного першоджерела позначилася на перестановці акцентів у дослідженнях не одного жанру. Виходячи з тези, що *«...відповідний вплив спільної основи сприяв, більшою чи меншою мірою, виникненню аналогічних художніх явищ у пізніші періоди»* [8, 422], дослідники радянського часу генезу спільних сюжетів зі збірника Максимовича та пісень запорозьких і донських козаків про степову сторожу, смерть козака як одруження із землянкою, трьох пташках-жінках, що прилітають до помираючого, про розмову козака з конем, змагання коня із соколом тощо виводили із *«залежності російських і українських пісень від спільного джерела, яким, скоріше всього, була російська пісня, оскільки російські варіанти повні й індивідуалізовані»* [8, 262].

Не можна заперечити, що інтерпретація героїчного епосу через призму

політичних реалій радянської доби певною мірою «відживлювала» й актуалізувала його. Але разом з тим вона була досить тенденційною. Різка критика історичної школи та її представників, яка розпочалася з 1920-х років, призвела до повного заперечення історичного аналізу жанру. Вважалося, що епос (малися на увазі билини) не відображав конкретних історичних реалій. Він не ішов позаду історії, а представляв собою державні ідеали, спрямовані в майбутнє, *«шляхом художньої творчості мобілізував свої сили на досягнення поставленої самому собі мети»* [10, 27]. У дусі епохи в билинах та думах актуалізувався передусім політичний сенс.

Справедливості ради зауважимо, що ідеологи всіх часів і народів намагалися знайти підтвердження правильності своїх політичних ідей у епічній творчості, що у деякій мірі сприяло невмирущості героїчного епосу як системи. Наприклад, щодо статичних характеристик епосу В. Пропп стверджував, що вікові прагнення й ідеали змінюються настільки повільно, що задають умови рівноваги героїчного епосу як системи під дією позаепічних зовнішніх чинників.

Оскільки інші шляхи для дослідження взаємодії героїчного епосу із дійсністю були не на часі, вагомим і результативним у тогочасних розвідках став напрямок вивчення ідейно-художніх особливостей билин та дум як художніх творів. Саме цей аспект дослідження героїчного епосу дав чимало наукових істин та точних спостережень.

Тенденційна інтерпретація героїчного епосу на догоду офіційній ідеології складалася під впливом загальної атмосфери часу і насильницького впровадженням політичної концепції про билини Київської Русі та козацькі пісні як російський народний героїчний епос, що має прогресивний (а значить безкінечний!) розвиток. Ця концепція померла разом із політичним устроєм, що її народив, а проблема основ, рівноваги та динаміки героїчного епосу залишилася відкритою. Неспроможність радянської концепції стала ще одним підтвердженням того, що ніяка політична влада не може встановити контролю над народною творчістю чи нав'язати їй свої установки та завдання розвитку шляхом примусу.

Незважаючи на тенденційність, позитивним аспектом еволюційного підходу до вивчення героїчного епосу була постановка проблеми динаміки фольклорних систем. Критично оцінивши два різновиди розвитку систем: революційний (вибуховий) та еволюційний, теоретики фольклору віддали перевагу революційній, вибуховій теорії походження героїчного епосу. Ця теорія інерційно утримує статус нормативної і в сучасній українській фольклористиці.

На рубежі 20 – 30-х років ХХ ст., в часи «переозброєння» фольклористики новою методологією та включення її в тоталітарну ідеологічну систему була визначена ще одна «дуальність» – протиставлення народної творчості ідеології «панівних класів». Радянські дослідники перекреслили теорію аристократичного походження героїчного епосу як таку, що суперечила тодішньому розумінню народності. Головний удар було спрямовано на «ворожу» історичну школу та її засновника – учня Буслаєва В. Міллера і його теорію професійного походження епосу. Цю теорію було названо антагоністичною марксистсько-ленінському розумінню народного героїчного епосу [14, 171].

Стаття Ю. Соколова поклала початок остракізму напрацювань дослідників українського героїчного епосу Ф. Буслаєва, О. Потебні, М. Максимовича, А. Метлинського, П. Житецького, В. Антоновича та М. Драгоманова, М. Костомарова, П. Куліша, І. Франка, Михайла та Катерини Грушевських та інших.

Як говорив Б. Путілов, *«теорія аристократичного походження билин... була не просто відкинута, а й з великою аргументованістю спростована в ряді статей і виступів вчених 1937 – 1938 рр.»* [11, 225-226]. В 30-ті роки був здійснений «блискавичний» перехід до нової методології. Її стержневим аспектом стала боротьба із буржуазною наукою, яка «недооцінювала» роль трудового народу у творенні фольклору і героїчного епосу зокрема. Нова методологія, одержавши право на життя, утримувала статус провідної аж до початку ХХІ ст., хоча вже на початку шістдесятих років ХХ ст. фольклористи заговорили про її хибність.

Роки Хрущовської відлиги позначилися і на фольклористиці. Базову

концепцію радянських часів, що *«основним творцем і носієм українського історичного епосу є трудовий народ»*, М. Рильський зміг обережно доповнити власним баченням проблеми: *«Але в створенні епосу брали участь і люди з книжною освітою, і представники прогресивної частини старшинської верхівки. Крім того, говорячи про стійкість думового стилю, ми повинні пам'ятати про існування кобзарської корпорації, що мала свої організаційні форми і свято оберігала словесні і музичні традиції епічного жанру»* [13, 211]. Підіймаючи питання про колективність творення та масовість виконання українських дум, Рильський висловлював сумніви, що вони є продуктом колективної творчості, оскільки протягом віків їх шліфували і варіювали та трактували по-новому лише професійні співці-кобзарі. Тільки в цьому сенсі, вважав дослідник, думи можна назвати колективними.

Ще критичніше письменник розцінював ідею відродження та розвитку жанру традиційних дум у народній творчості ХХ ст. Він звертав увагу на те, що сучасні творці дум намагалися розповісти про людей і події сьогодення за допомогою традиційних кобзарських прийомів створювачів старих дум і при цьому дуже часто наражалися на поразку, оскільки надто прямолінійно вливали *«нове вино в старі міхи»*. Письменник указував, що *«відмирання відомих жанрів і форм на певних етапах розвитку людського суспільства, безперечно, відбувається і в літературі, і в народній словесності»* [13, 214].

Історія героїчного епосу переосмислювалася відповідно до вимог доби. В рамках «нової» радянської методології були розроблені базові на сьогодні класифікації жанрів героїчного епосу та моделі його еволюційної динаміки. Револьюційна концепція розвитку героїчного епосу позначилося на його періодизації та циклізації. Наприклад, Б. Кирдан рецитав, що *«життя і боротьба українського народу визначали зміст, тематику і ідейну спрямованість його епічних творів»* [5, 3]. Відповідно до вимог доби науковець поділив думи на три великих цикли: два – за історичним концептом (вони відповідають героїчним етапам боротьби з турецько-татарськими та польськими загарбниками), а третій – за смисловим (соціальні і сімейно-побутові думи). Ця

класифікація не відповідала вимогам єдиного підходу до критеріїв відбору і ніяк не вписувалася в теорію прогресу героїчного епосу. Тому дослідник дійшов висновку, що соціальні думи виникли не в процесі еволюційного прогресивного розвитку, а як трансформація українських дум в ХІХ ст.

Класифікуючи героїчний епос, учені відштовхувалися від концепту М. Белінського, що билини і думи створювались народом паралельно із сюжетами історичних пісень як розповіді про далеке ідеальне минуле в часи татарського лихоліття (Д. Лихачов, Т. Акімова). Оскільки носії билин активно втручалися і втручаються в їх сюжет, то із середини ХІХ ст. в жанрі з'являється новаторський конфлікт, в основі якого – соціальна боротьба. Він загальмував, а почасти й витіснив розвиток старого конфлікту.

Даючи оцінку цьому *«загалом позитивному явищу розвитку»* билинної традиції, Т. Акімова не могла не відмітити, що *«спроба переосмислити героїчний епос ознаменувала початок його руйнування. Настрої сучасності, перенесені в епічне минуле, суперечили прагненню билин до ідеалізації старовини, до героїки народної історії. Знищувалася, таким чином, сама ідея билин»* [1, 75]. Дослідниця назвала ХІХ ст. початком спаду і умирання епосу.

Інша російська фольклористка Є. Померанцева, оцінюючи стан побутування билин в кінці ХІХ - на початку ХХ ст., зауважувала: *«ми не бачимо якісно нових образів у билинах, а лише нові слова і побутові деталі. В цих нових деталях не розкриваються ідейно-художні особливості народної творчості радянського часу: очевидно, шукати їх треба не в билині, а в частівці, пісні, розповіді, можливо, в побутовій казці»* [9, 85].

Закономірність спаду кульмінації епічної творчості відзначала українська дослідниця С. Грица. На її думку, пік розвитку епосу припадав на ранній період історичного розвитку людства. Фольклористка вказувала, що *«брак відчуття динаміки розвитку епічних жанрів призвів у радянській фольклористиці 30 - 40-х років до огульного захвалювання штучно створюваних у душі архаїчної традиції епічних новотворів, зокрема дум, які насправді засвідчували несумісність нового змісту зі старою формою»* [3, 10]. Попри намагання

доповнити традицію героїчного епосу радянськими народними піснями, думами, частівками про революцію, Леніна, Сталіна, колективізацію та стахановців, сама традиція не справджувала тверджень про *«небачене піднесення радянської поетичної творчості робітників, селян, інтелігенції»* [3, 10].

Незважаючи на необхідність сповідування нової методології, фольклористи констатували, що кінець XIX – початок XX ст. відзначився загальним послабленням епічної творчості, втратою суспільного інтересу до героїчного епосу, звуженням і зникненням аудиторії його слухачів. Ці позиції в радянські часи, звичайно ж, не могли скласти протипагу офіційній концепції доби. Але вони засвідчили, що традиційні підходи до вивчення народного героїчного епосу, закладені в часи становлення фольклористики як науки, на протипагу радянській офіційній концепції, у фольклористиці XX ст. були засвоєні і значно доповнені фольклорними реаліями нового часу. Вони заклали фундамент для осмислення нової нелінійної парадигми розвитку народної пісенної епіки.

На неможливість однобічного вивчення фольклору в його історичному, еволюційному контексті звертала увагу Л. Дунаєвська. Вона наголошувала, що *«традиційний підхід до народнопоетичної творчості як такої, що еволюціонувала від примітивних форм «трудових пісень», «замовлянь» тощо до широких епічних полотен, «розбивається» об явища архетипічних образів, мотивів, сюжетів. ...спрощене уявлення про історію фольклору від примітиву до широкої епіки не може бути сприйнятим»*[4, 20].

Сучасні фольклорні реалії засвідчують інші перспективи динаміки у руслі героїчного епосу, зокрема тенденції «згортання» фольклорних сюжетних типів та їх здатність до часткового «повторного відродження» під впливом зовнішніх функціональних чинників.

Наприклад, дослідження стрілецьких пісень [6] засвідчує, що головним фактором їхньої появи були історичні та суспільно-культурні чинники, що потребували спеціальних творів. Стрілецькі пісні мають дві вітки: громадсько-політичну та побутово-інтимну. У трактуванні образу «стрілецької слави» жанр

тяжкіє до поетики народної історичної пісні та думи. Більшість фольклоризованих стрілецьких пісень виконуються сьогодні жінками.

Дослідження сучасного стану збереження жанру історичних пісень показують, що, наприклад, із 20 тисяч зразків фольклористичних записів, які ведуться працівниками Донецького центру української культури і літератури з 1965 р., на Донеччині зафіксовано всього десятки варіантів історичних пісень періоду XV – XVII ст. Проаналізувавши шість записаних варіантів пісні про Морозенка, Н. Бабич відмічає, що вони *«становлять собою перехідне явище від епіки до лірики: сюжет максимально стиснутий, тобто позначений еліптичністю, вся увага зосереджена на передачі передчуттів матері»* [2]. Щодо новітніх пісень на історичну тематику, то здебільшого це пісні замовного характеру, виразного авторського походження, про що свідчить їх агітаційне спрямування, уславлення колективізації і щасливого колгоспного життя [2, 20]. Історичні пісні втратили продуктивність, на відміну, наприклад, від жанру родинно-побутової балади. В процесі історичної динаміки вони втрачають зв'язок із середовищем побутування і тяжіють до жіночого, ліричного струменя у ході розгортання сюжету та переходять до жіночого репертуару.

Отже, так званий «ліберально-дворянський» підхід (названий «регресивним» – Н. Я.), та радянська концепція розвитку героїчного епосу (назвемо її «прогресивною» – Н. Я.) бінарні за своєю суттю. Третя концепція (назвемо її «парадигматичною» – Н. Я.), поки що не одержала завершального оформлення. Вона базується на твердженні, що епос динамічний і не знає поворотів у часі [11]. Ця концепція має об'єднати раціональні зерна обох перших філософською істиною, що все змінюється, нічого нерухомого і незмінного не існує. Прогресивний розвиток суспільства стимулює розвиток одних і занепад інших фольклорних жанрів, паралельно виникнення й побутування авторської літератури, мистецтва та розвиток постфольклору. Він закономірно призводить до згорнення багатьох сюжетів жанрів чи видів фольклору, в тому числі й героїчного епосу.

Література

1. *Акимова Т.М.* Русские героические былины // Основные проблемы эпоса восточных славян. – М.: Изд-во Акад. Наук СССР, 1958.
2. *Бабич Н.М.* Стан збереження української народнопісенної епіки на терені Донеччини (порівняльний аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.07 – «Фольклористика» / Н.М. Бабич. – Львів, 2001.
3. *Грица С.Й.* Мелос української народної епіки. – К.: «Наукова думка», 1979.
4. *Дунаєвська Л.* Українська народна проза (легенда, казка). Еволюція епічних традицій. – К.: Київський університет імені Тараса Шевченка, 1997.
5. *Кирдан Б.П.* Украинский народный эпос. – М.: Наука, 1965.
6. *Кузьменко О.М.* Стрілецькі пісні (аспекти фольклоризму, фольклоризації і фольклорності): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.07 – «Фольклористика» / О.М. Кузьменко. – К., 2000.
7. *Павлій П.Д.* Героїчна поезія українського народу // Українські народні думи та історичні пісні. – К.: Видавництво Академії Наук Української РСР, 1955.
8. *Плисецкий М.М.* Взаимосвязи русского и украинского героического эпоса. – М.: «Издательство Академии Наук СССР», 1963.
9. *Померанцева Э.В.* Русские былины в конце XIX и в XX в. // Основные проблемы эпоса восточных славян. – М.: Изд-во Акад. Наук СССР, 1958.
10. *Пропп В.Я.* Русский героический эпос. – Издательство «Лабиринт», М., 2006.
11. *Путилов Б.Н.* Былины // Советская историография Киевской Руси. – Л., 1978.
12. *Путилов Б.Н.* Экскурсы в теорию и история славянского эпоса. – С.-П., 1999.
13. *Рыльский М.Ф.* Итоги и задачи изучения украинских дум и исторических песен. // Основные проблемы эпоса восточных славян. – М.: Изд-во Акад. Наук СССР, 1958.
14. *Соколов Ю.* Русский былинный эпос (Проблема социального генезиса) // Литературный критик. – М., 1937. – № 9.

Наталія Ярмоленко

ГЕРОИЧЕСКИЙ ЭПОС В РУСЛЕ СОВЕТСКОЙ ПРОГРЕССИВНОЙ КОНЦЕПЦИИ

В статье исследуется концепция эволюционной модели развития героического эпоса как продуктивной системы, которая постоянно совершенствуется. Особое внимание обращено на политические акценты интерпретации героического эпоса как народного, а не профессионального творчества. Отмеченная фольклористами тенденция затухания эпического творчества легла в основу новой нелинейной концепции динамики героического эпоса.

Ключевые слова: история героического эпоса, либерально-дворянский поход, прогрессивная концепція розвитку, былина, дума, историческая песня, теорія аристократического происхождения былин.

Natalia Yarmolenko

HEROIC EPOS IS IN RIVER-BED OF SOVIET PROGRESSIVE CONCEPTION

In secret service conception of evolutional model of development of heroic epos is probed as a productive system which is constantly perfected. The political accents of interpretation of development of heroic epos, objection of professional origin of bylinas, thoughts and cossack songs turn out. Pointing of specialists in folk-lore is analysed on a tendency which mortgaged fadings of heroic epos of, bases of new nonlinear conception of his development.

Key words: history of heroic epos, liberally nobiliary approach, progressive conception of development, bylina, thought, historical song, theory *of aristocratic origin of bylinas*.